

НАРОДНА МЕДИЦИНА ЯК СКЛАДНИК ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНЦІВ

Питання вивчення народних знань постає як одне з ключових завдань сучасної етнології. Це пов'язано з тим, що вони несуть у собі ознаки національної і, одночасно, регіональної самобутності. Найбільш показовою у цьому зв'язку є галузь народних медичних знань. Упродовж віків вона сформувалась як система, що поєднала в собі раціональні і ірраціональні знання, містичний і практичний досвід, язичницькі та християнські уявлення людини. Дослідження народної медицини в етнологічному вимірі вможливує розв'язання важливих наукових завдань, пов'язаних з проблемами розвитку етносів, їх співіснування з іншими елементами соціокультурного простору.

Ключові слова: етнокультурна спадщина, народні знання, народна медицина, офіційна медицина, лікувальні рослини

Серед етнологічних проблем, які привертають увагу дослідників, одне з чільних місць посідають традиційні знання, які мають ознаки національної та водночас регіональної самобутності, їх як підсистему етнічної культури зараховуються до глибинних прошарків народної свідомості. Актуальність звернення до традиційних знань як площини народної культури зумовлена також її прикладними аспектами: широкими можливостями застосування багатомірного і надзвичайно багатогранного досвіду українського народу.

Галузь народних медичних знань є в цьому найбільш показовою [1; 2; 3; 4]. Адже попри те, що ХХ ст. знає в історії як епоха бурхливого розвитку медицини, найсучасніших досягнень науки й техніки, запровадження передових технологій у теорію й практику медичної справи, людство не стало здоровішим. Фармацевтичний достаток створює нові проблеми в медицині. Виробництво препаратів рослинного походження повністю замінили на синтетичні лікарські препарати. Їх побічні дії, зокрема токсичні й алергічні впливи на людський організм, призводять до ослаблення імунітету, зростання кількості хворих на медикаментозні захворювання.

Не викликає сумнівів, що здоров'я не можна відмежувати від загальної культури етносу як цілісної системи. Вона поєднувала раціональні й ірраціональні знання, містичний і практичний досвід землероба, язичницькі та християнські уявлення. До неї зараховуємо також і комплекс теоретичних і практичних знань у різних галузях, зокрема будівництва та рільництва, тваринництва, ремісницької діяльності, пошиття одягу, раціонального харчування тощо. Отже, саме такі збірні елементи формування етносу як способи господарювання спрямовані на поліпшення умов життя: щоденний одяг, взуття, облаштування житла та хатнє начиння, кулінарія, ужиткові речі разом з міфопоетичною спадщиною (народна музика, спів, поезія, лицедійство, дотримування родинних і календарних свят, етичних норм тощо) упродовж віків формували фізичний комфорт тіла й душі людини. Усе це в комплексі сприяло народженню здорових нащадків, а відтак – відтворенню етносу.

Саме народна медицина була покликана компенсувати набуті порушення фізичного й психічного здоров'я, забезпечити потрібну для існування людини тривалість життя. Що не менш важливо – її можна вважати одним із соціально-культурних механізмів адаптації людини до навколишнього середовища, вона визначала й визначає соціально-гігієнічні норми, засоби та прийоми народного лікування, сформовані завдяки емпіричному досвіду. До того ж, дослідження народної медицини в етнологічному вимірі вможливує розв'язання значущих наукових завдань, пов'язаних з проблемами розвитку етносів, їх співіснування з іншими елементами соціокультурного простору.

Народні медичні знання, що вирізняються усталеністю й масовістю, зараховують до тієї площини культури, яку кваліфікують як "традиційно-побутову", адже йдеться про сукупність стійких масових компонентів культури, що вважають сферою безпосереднього вживання. Традиційно-побутова культура, звичайно, має вагоме етнічне навантаження, і тому формує ядро предметної галузі етнографічної науки [5, с. 211]. У цьому й полягає, на нашу думку, суттєве значення етнологічного дослідження народної медицини як невід'ємного компонента традиційно-побутової культури кожного етносу.

Аналіз народної медицини як предмета спеціального етнологічного дослідження передбачає чітке усвідомлення змісту цього явища. Показово, що в наукових студіях, присвячених дослідженню народної медицини, її потрактовують як явище повністю зрозуміле чи обмежуються визначенням у найзагальніших рисах, не позбавлених певних суперечностей, які зумовлені багатозначністю слова "народний". По-перше, "народний" – те, що має стосунок загалом до народу, а по-друге, притаманний народу як етнічній спільноті. Окремі дослідники намагалися інтерпретувати народну медицину з позиції теорії інформації [6, с. 4].

Основним критерієм виокремлення різновидів народної медицини в сучасній етнологічній науці вважають оцінювання матеріального закріплення інформації. Водночас етномедицину визначають як незакріплену. Проте, на нашу думку, саме народну медицину характеризують такі поняття, як усталеність і традиційність, а медицина, яку усвідомлюють у такому разі як традиційну, зазвичай уже закріплена в народній свідомості. Доцільно зауважити, що для розмежування перших двох різновидів медичних знань потрібно зважати на спосіб передачі інформації: народній медицині притаманний усний (і частково візуальний), традиційній – фіксований (писемний) спосіб передачі медичних знань. Етномедицину у вузькому значенні можна кваліфікувати як традиційно-усну на відміну від медицини традиційно-писемної. Власне народна, чи

традиційно-усна, медицина – це сукупність знань колективної народної творчості, комплекс рецептів і засобів лікування, який було сформовано впродовж тривалого періоду в певному регіоні, його передавали усно від покоління до покоління. Це результат вимушеного експериментування й спостережень, отриманого завдяки неодноразовим спробам і помилкам.

До традиційно-писемної медицини (чи просто традиційної) зараховують такі медичні системи, як: індійську, китайську, тибетську, арабську тощо. Їм притаманна не лише писемна фіксація, а й наявність спеціальних шкіл, навчальних посібників тощо. Чимало з них існують дотепер й успішно функціують в окремих країнах. Однією з особливостей обох різновидів традиційної медицини вважають емпіризм. Представники такої медицини, попри певний лікувальний досвід, не усвідомлюють справжньої причини виникнення значної кількості хвороб і механізму дії ліків на організм хворого; вони лікують не хвороби, а їх симптоми [7, с. 4].

Історичне формування традиційно-усної медицини пов'язують зі становленням самої людини. Хвороба, як захисна реакція організму в несприятливих кліматичних умовах, під впливом навколишнього середовища є природним явищем. Вона притаманна всім живим істотам, а не лише людині. Інстинктивне лікування, переважно лікарськими рослинами, можна спостерігати у багатьох тварин. З розвитком інтелекту в людини ці інстинктивні дії стають свідомими й постійно вдосконалюються й ускладнюються [8, с. 20].

Передача медичної інформації лише усно-зоровим способом, накопичення й зберігання її здійснювали завдяки людській пам'яті, а це могло призвести до певних неточностей. Закріплення отриманої в такий спосіб важливої для існування соціального організму інформації, можливо, частково забезпечували й культурні механізми, а саме: сімейні й суспільні традиції, ustalені обряди, культи й ритуали. Хоч за такого способу кодування, незважаючи на збереження зовнішньої форми, первинна сутність корисної інформації впродовж певного часу часто втрачалася.

“Професійна” площина традиційно-усних медичних знань у багатьох культурних регіонах є основними витокami традиційно-писемної медицини. Появу останньої можна пояснити виникненням окремих центрів цивілізації. Традиційно-писемну медицину, як матеріальний носій інформації, виокремлюють завдяки значним можливостям накопичення знань, вона є надійнішим і довготривалішим засобом збереження інформації, ніж традиційно-усна. Високий медичний професіоналізм – одна з провідних ознак традиційно-писемної медицини. Його розвитку сприяла також виникнення спеціальних медичних шкіл. Водночас з тим традиційно-писемні медичні системи перебували зазвичай у тісному зв'язку з тією чи тією провідною релігією. Безперечно, традиційно-писемна медицина має вагоме етнічне навантаження як один з істотних компонентів культури окремих історико-етнографічних регіонів.

Співіснуючи з власне народною (традиційно-усною) медициною, традиційно-писемна медицина була її вищим щаблем, постійно збагачувалася найкращими здобутками й наразі мала на неї певний вплив. І не випадково, що за наявності всіх відмінностей вони мають чимало спільних рис. Тому, на нашу думку, не потрібно ототожнювати традиційно-усну й традиційно-писемну медицину, разом вони утворюють народну.

У процесі історичного розвитку по-різному формувалися традиційно-писемні системи медицини. Одні з них зникли разом з окремими цивілізаціями чи частково трансформувалися в традиційно-усну медицину (медицина інків), другі, незначно змінившись, збереглися й донині, треті стали підґрунтям наукової медицини. Становленню власне наукової медицини притаманне усвідомлення експериментального підходу (на відміну від стихійного досвіду народної медицини), взаємодія з іншими галузями природничих наук, які паралельно розвивалися, а також процес інституціоналізації та інтернаціоналізації медичних знань.

Наукова медицина виникла завдяки низці традиційно-писемних систем медичних знань. Саме такою постала медицина європейського історико-етнографічного регіону, яка поступово поширилася всією ойкуменією. Такий процес особливо інтенсифікувався в умовах науково-технічної революції. І все ж таки наукова медицина й дотепер так чи так продовжує співіснувати з традиційними видами медичних знань. В одних регіонах (наприклад, у деяких країнах Азії) вона ґрунтується переважно на елементах традиційно-писемної медицини; в інших (у багатьох країнах тропічної Африки) – традиційно-усної; у країнах Європи, попри панівне становище наукової медицини, народна медична практика продовжує відігравати важливу роль (особливо серед сільського населення). Наукова й на сьогодні послуговується досвідом традиційної медицини численних історико-етнографічних регіонів. Вочевидь, можливості такої взаємодії залишаються ще не вичерпаними [9, с. 212; 10; 11; 13, с. 104; 14, с. 72].

Між тим, нині ми стаємо свідками того, як унаслідок науково-технічного прогресу, урбанізації, ускладнення соціально-економічних й екологічних проблем відбувається поступова втрата комплексу прагматичних знань, раціонального досвіду й духовних досягнень у сфері медичної практики та лікувально-гігієнічних традицій, що накопичувалися протягом тисячоліть. Тому нагальною постала проблема повернення до традиційної медицини як значущого складника народних знань [15; 16, с. 5]. Окремий інтерес становить реальна можливість реконструкції методів і засобів народного лікування, зокрема виявлення тих видів рослин, що раніше використовували в медицині, але з часом забули. Ідеться про збагачення знань про номенклатуру лікарських рослин, розширення асортименту культивованих видів. Водночас проблемним є збереження біорізноманіття рослин, передусім їх рідкісних видів, з подальшим дослідженням їх адаптаційних можливостей.

Джерела та література

1. Болтарович З. Є. Народна медицина українців / Болтарович З. Є. – К.: Наук. думка, 1990. – 231 с.
2. Боряк О. О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним/ Боряк О. О. – К.: Інститут Мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 2009. – 400 с.

3. Ігнатенко І. Народна медицина Середнього Полісся: традиції та сучасність (на польових етнографічних матеріалах) / Ігнатенко І. – Кам'янець-Подільський: ПП "Медобори – 2006", 2013. – 336 с.
4. Шретер А. И. Поиск и изучение новых лекарственных растений / Шретер А. И. – М.: Знание, 1980. – 64 с.
5. Верхратський С. А. Історія медицини / Верхратський С. А. – К.: Здоров'я, 2011. – 352 с.
6. Брехман И. Народная медицина в свете теории информации / И. Брехман // Тезисы Всесоюзной научной конференции. Этнографические аспекты изучения народной медицины. – Л.: Наука, Ленингр. отд.-ние, 1975. – С. 4–5.
7. Шретер А. И. Поиск и изучение новых лекарственных растений / Шретер А. И. – М.: Знание, 1980. – 64 с.
8. Решетов А. И. К истории формирования медицинских знаний у человека / А. И. Решетов // Тезисы Всесоюзной научной конференции. Этнографические аспекты изучения народной медицины. – Л.: Наука, Ленингр. отд.-ние, 1975. – С. 18 – 20.
9. Верхратський С. А. Історія медицини / Верхратський С. А. – К.: Здоров'я, 2011. – 352 с.
10. Болтарович З. Є. Народна медицина українців / Болтарович З. Є. – К.: Наук. думка, 1990. – 231 с.
11. Москаленко В. Ф. Сучасний стан народної і нетрадиційної медицини в Україні / Москаленко В. Ф., Поляченко Ю. В., Гарник Т. П., Поканевич В. В. // Четверта міжнародна науково-практична конференція з народної та нетрадиційної медицини. Збірник наукових праць. – К.: Інтермед. – 2002. – С. 6 – 7.
12. Шретер А. И. Поиск и изучение новых лекарственных растений / Шретер А. И. – М.: Знание, 1980. – 64 с.
13. Минько Л. И. Народная медицина Белоруссии (Краткий ист. очерк) / Минько Л. И. – Минск: Наука и техника, 1969. – 107 с.
14. Сациперова И. Ф., Соколов В. С. Лекарственные растения народной медицины – на службу научной медицине // Тезисы Всесоюзной научной конференции. Этнографические аспекты изучения народной медицины. – Л.: Наука, Ленингр. отд.-ние, 1975. – С. 72–73.
15. Попченко Т. Щодо пріоритетних напрямів вдосконалення вітчизняної сфери охорони здоров'я. Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень. 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/480/>. – Назва з екрану.
16. Поляченко Ю. В. Шляхи інтеграції народної і нетрадиційної медицини з офіційною / Поляченко Ю. В., Поканевич В. В. // Четверта міжнародна науково-практична конференція з народної та нетрадиційної медицини. Збірник наукових праць. – К.: Інтермед. – 2002. – С. 4 – 6.

Shvydkyj S. Ethnomedicine as the main component of ethnocultural heritage of Ukrainian people.

The issue of folk knowledge research is one of the key tasks of modern ethnology. This knowledge demonstrates features of national and simultaneously regional distinctiveness. Sphere of folk medicine is the most typical in this regard. For centuries it had been formed as a system that united rational and irrational knowledge, mystical and practical experience, pagan and Christian outlook of a human being. Study of folk medicine in ethnological dimension allows solving important research tasks relating to the problems of nations development, this coexistence with other elements of sociocultural space.

Key words: ethno-cultural heritage, folk knowledge, folk medicine, conventional medicine, medicinal plants